

Комил Аваз

**Хива
дилбанди**

(Эсселар, драмалар)

Хиванинг 2500 йиллигига бағишлайман.

Муаллиф

ОГАҲИЙ

Икки қисм, 7 кўринишли мусиқали тарихий драма

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Огаҳий
Оллоқулихон
Муҳаммад Раҳимхон II-Феруз
Комил Хоразмий
Матёқуб меҳтар
Отамурод қушбеги
Сўвирбой
Раҳимонберди маҳрам
Кишжон
Санамжон
Гулжамол
Назира
Зулайҳо
Кампир
Шиговул
Жуманиёз
Қодир
Эгам
Ҳозиқ
Сиддиқ
Эшик Оғаси
Аббат
Мулозимлар ва Раққосалар
Рус зобитлари ва аскарлари.

Воқеалар 1839-1840, 1873 йиллари Хивада бўлиб ўтади.

1-ҚИСМ

1-КЎРИНИШ

Парда "Бузрук" куйи билан аста-секин очилади. Сўвирбойнинг уйи. Ўртада оқ наMAT ташланган супа. Дастурхон ёзиллик хонтахта атрофида Отамурод қушбеги, Ҳожиниёз муфти, Раҳмонберди маҳрам ва Сўвирбойлар ўтиришибди. Супа ёнидаги айвон устунида чопонлар осилдиқ. Қандилли чироқ нури супа ва меҳмонларнинг юзларини ёритиб, хонага қандайдир сирлилик бахшида этиб турибди. Парда очилгач, мусиқа аста-секин пасаяди.

Ҳожиниёз. Мен сизни танимаяпман, Сўвирбой! Қиз сизникими ахир?! *(жимлик)* Келиб-келиб кимсан Сўвирбойнинг қизи бепарда ишқий ғазалларнинг жинниси бўлса, уларсиз яшаб билмаса! Сўвирбойнинг қизи-я!

Кел Огаҳий оғушига урэн бўлиб, эй гулбадан,
То кўйлак осо титрабон бошдин оёқингни ўпай.

Урэн бўлиб, ялонғоч бўлиб қўйнимга кир дейди у беҳаё! Ахир бу бориб турган шармандалик эмасму?!

Сўвирбой. Етар! Муфти ҳазрат, етар! Нима қилай? Йўл кўрсатинг! Айтинг, нима қилай? Ўлдирайми?!

Отамурад. Ўзингизни босинг, Сўвирбой! Айб қизда эмас, ғазал ёзганда!

Раҳмонберди. Тўғри, валекин бари айб Огаҳийда эмасдур. Айтувчи аҳмоқ бўлса эшитувчи доно бўлиши керак эмасму?

Ҳожиниёз. Огаҳийда айб йўқ дейсиз-а, Раҳмонберди, ахир у нобакорнинг беҳаё ғазаллари болаларни йўлдан оздирмоқда, даҳрий қилмоқда! Битта исботи мана, Сўвирбойнинг қизи. У ярамасни танобини тортмоқ лозим!

Раҳмонберди. Қизишманг, муфтим! Унчалик эмасдур.

Ҳожиниёз. *(Раҳмонбердига)* Айтинг-чи, у баттол кимга кесак отмаган, кимга тегмаган? Мана, қушбеги ҳазратларининг қарамоғида бўлса-ю, вазири аъзамни писанд қилмаса! Бу такаббурлик бўлмаё нима? Хўш, нима?

Раҳмонберди. Ана шу тарафи бор, такаббурлиги бор. Ўзиям ўлгудек ақлванд, хон ҳам унга қулоқ солади.

Ҳожиниёз. Ахир...

Отамурад. *(муфтининг сўзини кескин бўлиб)* Бас қилинг! *(ўрнидан туриб кетади, қолганлар ҳам ўринларидан туришади)* Хон ҳазратларининг фармони олийларини садоқат ила бажармоқ ҳам қарз, ҳам фарз. Бунда сеники-меники деган гапга ўрин йўқ!

Ҳожиниёз. Эй-вой-ей! Мен сизни дилингишни оғритмоқчи эмасдим, валекин юрагим ачиганидан айтаяпман бу гапларни. Истамасангиз айтмайман. *(Жимлик)* Янглишмасам, амакиси Мунис вафотидан кейин шаппотдай болани Хоразмдин катта мамлакатга мироб қилиб қўйишда сизнинг ҳам, падари бузрукворингизнинг ҳам ҳиссалари бор эди шекилли, мени маъзур тутинг!

Отамурад. Мироблик уларга ота мерослигини биласиз-ку, нима қиласиз жигимга тегиб!

Ҳожиниёз. Алам қилади-да! Ишни сиз қиласиз, номи уники! Азобини сиз тортасиз, роҳати уники! Охир-оқибатда, хоннинг олдида кимнинг мавқеъи баланд? Уники, Огаҳийники! (*Жимлик*) Мени афу этинг, сиз юрагингиз қон бўлиб, минг ранж ила фуқарони қазувга ундайсиз, фуқаро эса, очу тўқ, совуғу изгиринда яшаш азобини, қазув заҳматини кимдан кўради? Сиз вазиру қушбегидан кўради. Қамчисидан қон оқизади деган номни сиз оласиз, у бўлса, гўё фуқаропарвар, хон одами сифатида обрўси баланд бўлаверади! Қачонгача?!

Раҳмонберди. Ҳайронман, тавба?! Қайси қурилиш бўлмасин, масжидми, мадрасами, Огаҳийнинг номи билан боғлиқ! (*Отамуродга*) Наҳотки, хон сув тақсимотидаги пала-партишликдан, жанжаллардан беҳабар бўлса! Наҳотки ҳосилдор ерларни шўр очаётганидан беҳабар бўлса?!

Ҳожиниёз. (*Кесатиб*) Ахир у кишим хонни мақтаб тарих ёзадилар, ерлар шўр очиб на ўлмиди. Унинг касби маддоҳлик, қасидабозлик!

Сўвирбой. Ҳа, саройда унинг нуфузи баланд бўлмай, кимники бўлсин! Ахир унинг ишонган ўралари бор! Ана, Матёқуб меҳтар бир ўра, Отажон аълам бир ўра! У эсирмай, ким эсирсин!

Ҳожиниёз. Ана бир ўраси, Отажон аълам Ўрусияга элчи бўлиб кетаяпти! (*Кесатиб*) Балким, биз ҳам Огаҳийнинг патагини ялашимиз керакдур, шунда хондан бу қадар дакки емаган бўлармидик, биз ҳам эркалаб юрармидик...

Отамурод. (*Унинг сўзини бўлиб*) Кесатманг! Хўш, нима қилмоқ керак?! Нима қил дейсиз?

Ҳожиниёз. У баттолни танобини тортмоқ керак! Қанча чидаш мумкин?!

Отамурод. Иншоолло, танобини тортурмиз! Огаҳий амалпараст, иккиюзламачи одам. Хонга шу маъқул.

Раҳмонберди. Ташҳовлини неча йиллар, не азоблар билан қурганмиз, унинг иккиюзламачилиги хусусида тўғри дедингиз, қаранг, бир ғазалида:

Ё Огаҳий янглиғ тут шаҳ дарғаҳида маскан,
Даҳр аҳли вафосидин то кўрмагансен офат,—
деса, яна бир ғазалида:

1 Ўра — устун (*шева*).

Сақфида ер сарбасар ондин ёғар гарди хатар,
Амниятдин йўқ асар, ваҳ, не ажаб кошонадур,—

дейди. Тавба! Ҳозиргина мақтаган кошона патигидан хавф-хатар ёғар эмиш, бу кошонада омонликдан асар йўқ эмиш! Наҳотки, хон кўру қар бўлса! Олқишидан бохабару ёмонлашидан бехабар бўлса?!

Ҳо жини ёз. Хон нохуна бўлмаса, бизни ит талагандай талатармиди унга!

Халқа қурубон қилма алоло, э шайх,
Оламға ўзинг айлама расво, э шайх.
Ким борча риёу ҳийла, макрингни
Фош этма улус аро саропо, э шайх,—

дейди у шаккок кофир! (*Раҳмонбердига*) Ахир мана, сиз қурган Тошҳовлидан париларни ким қувиб чиқарди? (*Жимлик*) Ҳатто хон Бухоро уламоларидан, дин пешволаридан париларни чиқариш учун кўмак сўради. Бухоролик уламолар париларни чиқарадиган илмли одам ўзингизда бор дейишди. Яхшиям Хонқада Оллоқули эшон бор эканлар, йўқса хон бир умр Тошҳовлига киролмасди. Тошҳовли вайронага айланарди. Тўғрими?

Сўвирбой. Тўғри айтдингиз, у кофир кароматга ишонмайди.

Ҳо жини ёз. Фақат битта "шайх" рубойиси учун уни Насимийдай тириклай терисидан чиқариш керак! (*Қушбегига*) Магарам сиз лоқайдлик қилсангиз, биз дин аҳли уни йўқотиш чорасини кўрурмиз. Мени маъзур тутинг, биз сизни хон бўлурсиз деган умидда эдик, ҳозир ҳам шу умиддамиз.

Отамурод. Жим! Деворнинг ҳам қулоғи бор!

Ҳо жини ёз. Ана шу қўрқоқлик, ана шу қусур бизни қўл-оёғимизни боғлаб келган. Етар! У ярамас ўз ашъорида очиқ айтаяпти-ку:

Бор икки шум бухлу ҳасад бирла даҳр аро,
Ҳақ лаънатиға бир-бирисидин қариб эрур.

Ўлтурса ҳар киши гар оларни савоб учун,
Тангри инояти анга бешак насиб эрур.

У кимни ўлдиришни ошкор айтаяпти, фаҳмлаган бўлсангиз керак. Бу сизу мен!

Отамурод. Нега? Нега мен? Нега сиз?

Ҳожиниёз. Вақф ерларидан олинган ҳосил можаросидан то ҳануз хон бизни ёмон кўради. Бунга ким сабабчи? Огаҳий сабабчи! Бизни бахил деди, ҳасадгўй деди, шаър қилди. Мана исботи! *(Жимлик)* Келиб-келиб Сўвирбойдай палаги тоза, шажараси бейик, дастурхони бутун сулоланг шаънини булғамоқчи бўлса! *(Сўвирбойга)* Сўвирбой! Узр, сиз йигит билан қизни беғараз дўст тутинганини кўрганмисиз? *(Жимлик)* Кўрмагансиз! Ахир унинг ғазали бир баҳона! У каззоб беҳаё ғазаллари билан қизингизнинг мурғак қалбига чанг солган. Қизни кўзини очмоқ лозим! Токим унинг қопқонига илинмасин!

Сўвирбой. Бас қилинг! *(Узоқдан келадиган қўшиқнинг мусиқаси аста бошланади)* Пичоқ устухонимга тегди! Бас етар! Қонимни қайнатманг! Ўлдираман! Икковиниям ўлдираман! *(Чироқ аста ўча бошлайди, қўшиқ авжланади)*

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.

Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда.

2-КЎРИНИШ

Парда "Бузрук" куйи билан очилади. Узоқдан Жайхун тўлқинлари мавж уриб турибди. Дарё қирғоғида кимлардир қоп, кимлардир замбар, кимлардир чот, кимлардир ёғоч кўтариб, у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди.

Жуманиёз. *(Иш буюраяпти)* Қопларни қулф-калитли қилиб жойлаштиринг, сув олиб кетмасин! Ҳов ёғочларни қопларни олдидан лангар этиб ташланглар! Ҳов, Эгамберган! Йигитларингга айт, кўпроқ чот босиш керак, чот опкесинлар!

Эгам. *(Овоз беради)* Яхши!

Қодир. *(Овоз беради)* Замбарга йўл беринг, ҳов, четроқ тур! *(Саҳнани кесиб ўта бошлайди)* Замбара йўл беринглар, имиллама, четроқдан ўт! *(Шу пайт саҳнага Огаҳий билан Ҳозиқ иккови кириб келади).*

Огаҳий. Ҳорманглар, йигитлар! Биродарлар, ҳормангиз!

Жуманиёз. Ассалому алайкум, мироб бува! Бор бўлинг!

Огаҳий. Ваалайкум ассалом, хўш Жумаёз, дарёни жилов қалай? Бош баржакми?

Жуманиёз. Шукур худоға, бош бармин нера борар эди. Бундин тошқинларни кўпини кўрганмиз. Худо хоҳласа, буни ҳам жиловлаймиз! Ғам еманг!

Истабон айш, Огаҳий, ғам бошинга келтирмаким,
Даҳр базму айши андуҳи ғамина арзимас.

(Огаҳий кулади)

Мироб бува, хотиржам бўлинг, ғамни ўйлаб айшдан қолманг!

Огаҳий. Вой Жумаёз-ей, ахир:

Юз йил ўлсанг ёр васлининг сафолиг субҳида,
Бир замонлиг ҳажри шоми музлимиға арзимас.

(Ҳаммалари бош ирғаб тасдиқлашади)

Ҳозик. *(Огаҳийга)* Топиб айтгансиз, тақсир, ҳажр шомининг бир замонлиг қоронғулиги юз йиллик кайфу сафони зимистон қилади-я! *(Даврага йиғилган одамлар таҳсин айтадилар)*

Эгам. Тасдиқ лекин! Тасдиқ Огаҳийга!

Қодир. Баракалло, ўғлим, кўп яшанг! *(Шу вақт дарёдаги сув сатҳини ўлчаيدиган таёқ билан Раззоқ киради)*

Раззоқ. Мироб бува, сув бир зайилда турибди. *(Таёқни кўрсатиб)* Мана, пешиндаги ўлчовдан ўзгаргани йўқ.

Огаҳий. Дурвадикдан олов кўринмайдими?

Раззоқ. Йўқ. ҳозирча кўрингани йўқ, илойим кўринмагай!

Огаҳий. Майли, жойингдан жилма, оловни кузат, сувни кузат, кўзингни сувдан олма! На дадим, Раззоқберган!

Раззоқ. Хўп бўлади! *(Чиқиб кетади)*.

Жуманиёз. *(Огаҳийга)* Одамлар эрталабдан бери туз тоттишгани йўқ, тамадди қилиб олсалар, нима дейсиз?

Огаҳий. Ихтиёрингиз, майли, қилақолишсин. *(Одамлар чекка-чеккада ўтириб, чой-нонга ҳозирлик кўра бошлайдилар, кимлардир ўтириб у-бу ея бошлайди. Жуманиёз қолганларга ҳам хабар бериш учун саҳна тўрига кетади)*

Ҳозик. (*Огаҳийга*) Оловни кузат дедингиз, тушунмадим, оловингиз нимаси?

Огаҳий. Мавлоно Ҳозик, бизда аввал ҳам, буюк Беруний бобомиз мироблиги замонида ҳам, кейин ҳам тошқинни олов ёқиш билан огоҳлантирганлар. Бизга бу ота мерос!

Ҳозик. Қаранг-а, аждодлар тошқин огоҳини яхши топишган, Ҳеч бир дарё Жайхунчалик ўжар эмас.

Огаҳий. Шу боисдан йил 12 ой кечаю кундуз дарёнинг бевошлиги билан, ўжарлиги билан курашамиз. Гоҳ енгамиз, гоҳида у бизни енгади. Шу сабабдин тинчимиз йўқ. Тошсақани, қачуларни қайтадан қилдик, Юмуртовдан тош келтириб, дарё канорини мустаҳкамляпмиз. Айтганингиздай юмуш кўп, қайси бирини санаб чиқасиз. Деҳқоннинг меҳнати оғир.

Неки бордур мақсадинг, бўлғуси ҳосил сув ила,
Неки этдинг ҳам ҳавас бўлғуси восил сув ила.

Ким юварлар то уруғ тушганча ернинг шўришин,
Ҳамул боғ ичра етилмуш самар хил-хил сув ила.

Бари важ ўлчамлидур, мезони рустдурким ажаб,
Бўлмағай обод кими этди исроф ул сув ила.

Неқадар сувдин умр лаззате топаса ҳам вале,
Беқадр ким этди, хор ўлғуси хоҳил сув ила.

Ташлабон конораси тошганда Жайхун гаҳида,
Ўйнашиб бўлмас қолиб ким тағофул сув ила.

Гул этар, сунбул этар етган ерини мақдами,
Меҳнати ҳам кўп оғир наҳри фоил сув ила.

*(Намат кўтариб кириб келган Жуманиёз Огаҳий ўқиган
ғазалнинг анча қисмини эшитиб туради)*

Жуманиёз. (*Огаҳийга*) Келинлар, чой ичинлар,
ўтиринлар, оёгингиз бироз дамани олсин.

Огаҳий. Хўп бўлади. Қани, ўтиринг, мавлоно.
(*Огаҳий билан Ҳозик иккови ҳам намат устига
ўтирадилар*)

Жуманиёз. Мироб бува, ҳозир ўқиган ғазалингизда
оғир меҳнат билан сувни бошқаришни айтиб ўтдингиз:

Меҳнати ҳам кўп оғир наҳри фоил сув ила.
Бунга тасдиқ. Лекин мана бу ғазалингизда эса, ишқ
ҳажрида тўкилган кўзёшларингизни тошқиндан ҳам оши-
рибсиз-ов, энди уни бошқариш қай тарозу билан
ўлчанади? Эгамберган, дуторни олиб гал! Ҳозир эшитур-
сиз.

О га ҳ и й . Мавлоно Ҳозиқ, Жумаёз менинг му-
наққидим, битигимни сиёҳи қуримасдан таҳлил қилиб, ёд
олади.

Ҳозиқ. Бале! Ғазалхонлар нечоғ талабчан бўлса,
назм аҳли шу қадар масъуллик ила иншо этади. Баракал-
ло! *(Шу вақт Эгам Жуманиёзга дуторни олиб келиб
беради)*

Жуманиёз. *(Қўшиқ бошлайди)*

Фурқатингдин мавж урар бу дидан пурхунда сув,
Ўйлаким шўриш қилур пайдо тошиб Жайҳунда сув.

То бўлуб гирён югурдим ҳар тараф истаб сани,
Сели ашким бирла оқти водию ҳомунда сув.

Ўйла тўфон хез бўлди ашку оҳимким, бори
Ер юзин ғарқ айлаб эмди мавж урар гардунда сув.

Еткурур ҳар дам ҳаётим боғига сероблиғ,
Тердин оқиб ҳар тараф ул чеҳраи гулгунда сув.

Паст фитрат муддаидин обрў кўз тутмаким,
Чашма сори шармдин йўқтур рухи ҳардунда сув.
Ҳар кўнгул қизса ҳасад ўтидин, ондин истама
Раҳмким, мумкин эмас ўлмоқ аён қонунда сув.

Қил равонроқ назм ила маъни риёзин тозаким,
Огаҳий назми равондур гулшани музmunда сув.

Ҳозиқ. *(Қўшиқ тамом бўлгач Огаҳийга)* Бале, топиб
айтгансиз, асли миробсиз-да, сувга меҳрингиз баланд. На-
змингизни муштарақ этибсиз сув билан. Азалдан биз
тўртта унсурдан яралганмиз: сув, ҳаво, олов ва тупроқ.
Шул сабабдин назмингизда сувнинг тиниқлиги, шаффоф-
лиги акс этмуш:

Қил равонроқ назм ила маъни риёзин тозаким,
Огаҳий назми равондур гулшани мазmunда сув.

Баракалло! Ҳофиз Жуманиёзга ҳам олқишимиз беадад-дур! (Жуманиёзга) Назму созни овозингиз ила омухта этибсиз, кўп яшанг!

Эгам. Мироб бува, қўшиқни эшитдик, раҳмат, энди сурнай чалинса не дайсиз? Сурнай сасиннан дошқин ҳайиқиб, пасайиб кетмасмикан?

Қодир. Тўғри айтдинг, бу ўтирганларни барибир енгиб бўлмайди деб сув қайтиб кетса ажабмас. Қани, эй сурнайчи, бошла, дали дарё эшитсин сасингни! ("Сурнай лазгиси" чалинади, Эгамнинг қистови билан раққос йигит ўйинга тушади. Ўйин давомида томоша аҳли уни қиздириб туради ва яна Қодир билан бир-икки кекса ҳам қўшилади ўйинга.)

Эгам. Яша, ўйин деган ина бундин бўлади!

Қодир. (Ўйинда тўхтаб) Поҳ-поҳ, яшасин Мадрим эгри, асли ўйин шунга чиққан! (Ўйин давом этаётганда отларнинг туюқ саслари эшитилади ва бироздан кейин Отамурод, Ҳожиниёз, Раҳмонберди, Шиғовул, Сўвирбойлар кириб келадилар. Сурнайчи уларни кўриши билан таққа тўхтайди, ҳамма ҳайрон. Огаҳий, Ҳозиқ ва барча ўтирганлар ўринларидан турадилар.)

Отамурод. (Оломонга) Боринг, анқайиб туманг, ишингизни қилинг! (Одамлар тарқалгач, Огаҳийга). Нима гап бу, Матризо? Ўзингиз мироб бўлатуриб, тошқин дея аюҳаннос солиш ўрнига, одамларни жонини олиб ишлатиш ўрнига, қачуларни мустаҳкамлаш ўрнига, ўйин-кулгига бало борми? Шундай доғули вақтда сурнайга бало борми?!

Ҳожиниёз. (Истеҳзо билан) Тақсир, Огаҳийга от ўлса эт, арава синса ўтин! Унга барибир, ғазал, соз, ўйин бўлса бўлди.

Огаҳий. (Ҳожиниёзга) Кесатманг! Одамлар тонг саҳардин бери туз татишмаган, ҳали ҳамма қийинчилик олдинда. Бизнинг ҳисобимиз бўйича, шу ерда сув номозшом билан хуфтон ўртасида тошиши мумкин. Биз ҳаммасидан огоҳмиз, одамларимиз сергак, сув сатҳини дақиқа сайин ўлчашаяпти. Сиз, ҳожим, мақолни ўрнида ишлатмадингиз, мен ҳудудимиздаги борлиқ дарё канорасини айланиб чиқдим. Сизга ўхшаб ҳаз-ҳузурда юрганам йўқ, сиз мироблигдин узоқ одамсиз, нега суқиласиз?

Сўвирбой. Ҳей! Осмонни ўраси бўлсанг ҳам пастга туш! Кўзингни оч, оёгинг ерга тегсин! Ким билан гаплашиб турганингни унутма! Динимиз Ўраларини ҳақорат қилишга ким қуқуқ берди сенга, ким?! Ярамас, кофир!

Огаҳий. Оғзингизга қараб гапиринг, бой, ҳақорат қилманг! Мен бунга йўл қўймайман, тушунаюпсизми? Йўл

қўймайман! Ким билан гаплашаётганимни яхши биламан! (*Муфтига*) Сиз ҳам, муфти ҳазратлари, эшитиб қўйинг, дарё канорасини мустаҳкамлаш, қачуларни мустаҳкамлаш менинг зиммамда, сиз суқилишманг! (*Қушбегига*) Сурнай дейсиз, ҳатто жангга ҳам сурнай билан, карнай билан киришган!

Ота мурод. Бевақт қичқирган хўрознинг боши танидан жудо бўлади. Ҳозир ақл ўргатишмас, тошқинни енгизи керак! Хон ҳазратларининг фармони шу! (*Жимлик*) Матризо! Шу манманлигинг бошингга етмаса деб қўрқаман.

Огаҳий. Хоннинг фармони бўйича ҳозирча мен миробман, хон мендан сўрайди. Менга халақит берманг! (*Шу пайт Раззоқ қўлида сув ўлчаيدиган таёқ билан киради*)

Раззоқ. Ассалому алайкум! (*Ҳеч ким индамайди*)

Огаҳий. Хўш?

Раззоқ Мироб бува, сув сатҳи ўзгаргани йўқ, шу туриши, олов ёқишмади.

Огаҳий. Кўзингни сувдан узма, кузат! Бир кўзинг оловда бўлсин, бир кўзинг сувда! Тушундингми?

Раззоқ. Тушундим. (*Жимлик*)

Огаҳий. Нега анқайиб турибсан?!

Раззоқ. Кетаверайми?

Огаҳий. Ҳов-ва! (*Раззоқ тезда чиқиб кетади*)

Раҳмонберди. Матризо, бу не гап? Тушунмадик? Суқулишманг дейсиз? Сизни олдингизда қушбеги ҳазратлари турибдилар. Хоннинг ишонган вазирлари олдида дўмбўйинчилик қиласиз, гап қайтарасиз, ҳақорат қиласиз!

Ҳозиқ. Ҳақоратни сиз қиляяпсиз, ахир бу киши мироб, ишни кўзини билади. Одамлар қалбида ишонч пайдо бўлади. Сурнайни рўкач қилдингиз, ахир мусиқа, соз, ўйин-кулгу ҳар қандай одамни белини бақувват, руҳини тетик этади. Буни тушунмаганингиз сизнинг фожиангиздур!

Раҳмонберди. Келиб-келиб, энди сен келгинди бизга, хоразмликларга создан сабоқ берадиган бўлдингми? Э, чала табиб!

Ҳозиқ. Ҳақорат қилманг!

Раҳмонберди. Ундан ҳам бадтар! Хон ҳаммоми нима бўлди? Даволаш хоналари керак дедингиз, ўртада катта ҳовуз керак дедингиз, тошни қиздириб, буғлатиш лозим дедингиз, сиз туфайли ҳаммом қурилиши баҳсга айланиб кетди. Ва охир-оқибатда хон ҳазратлари сизни бурнини тикавермасин деди.

Ҳозик. Сиз қурувчи одамсиз, лекин мен табибман...
Раҳмонберди. (Унинг сўзини бўлиб) Табиблигингизни ҳам кўрдик.

Ҳожиниёз. (Кесатиб) Табибман деб оғиз кўпиртирасиз, лекин сизнинг нотўғри ташхисингиздан неча одам майиб бўлди ва иссиқ нафасли "даволашингиз" қусридан неча одам нариги дунёга риҳлат қилди.

Ҳозик. Тухмат қилманг, муфти ҳазратлари, худодан кўрқинг! Нима бўлса, Оллонинг иродаси билан бўлур, лекин сиз далилсиз гапирганинингиз учун гумроҳсиз! (Оғир жимлик)

Сўвирбой. Меҳмонман деб шарият арконларига тил теккизманг! Ҳамма нарсанинг ўлчами бор, мезони бордур!

Раҳмонберди. Нималар деяпсиз, Сўвирбой оға! Магарам бу кишимда андиша бўлса, хон ҳазратларининг гапидан кейин аллақачон кетган бўлар эди. Ахир кет деса, ит кетади-ку!

Огаҳий. Бу қандай беҳаёлик! Шундай улуғ табибга нисбатан бу янглиғ ҳақорат замон азкорида кечирилмас ҳолдур. (Жимлик) Мавлоно Ҳозик дунё кўрган олим, қўли энгил табиб, хон ҳазратларининг амри ила Мирхонднинг "Равзат-ус-сафо" асари таржимасини итмомиға еткурган забардаст мутаржимдур. Ҳиротдай юртдан келган, Бухоро табиблик мактабини кўрган бул табаррук донишмандга тош отишга уялмайсизму?! (Жимлик) Хон ҳазратлари даргоҳида бу улуғ зотнинг ҳасадгўйлик ила ёмон отлиғ қилдингиз. Минг афсус, мавлоно бутунлай кетаяптилар. Хоразмдай бағри кенг юртдан шундай инсоннинг норизо бўлиб кетиши элимиз учун иснод эрмасму?!

Отамурод. Кетса тўрт томони қибла!

Ҳозик. Қушбеги жаноблари, Олло таоло менинг йўлимни очиқ қилғай. Мен Хоразм элидан хафа эмасман, қўлимдан келган ишни қилдим. Баъзи бировларнинг ғарази, адовати, фасодларидин бу юрт довуғига асло доғ тушмағай. Полвон пиридай лангари бор, Мунису Огаҳийдай олиму шоирлари бор юрт абадул-абад хор бўлмағай! (Жимлик, Огаҳийга) Мен сиз билан хайрлашгани келган эдим. Муродим ҳосил ўлди. Хайр, азизим Матризо! ("Бузрук" куйи бошланади) Хайр! Илоҳим бошингиз тошдан бўлғай, Хоразмдай муқаддас юртни васф этишда қаламингизга баракот, элнинг файзу ободлиги йўлида мироблиғ ишларингизга ривож, фуқаронинг, эл-улуснинг назаридан четда қолмағайсиз. Сувдай сероб, азизу мукаррам

бўлғайсиз. *(Мустиқа кучаяди, Огаҳий иккови қучоқлашиб хайрлашадилар)*

Огаҳий. Хайр, устоз! Бошингиз омон бўлғай! *(Ҳозиқ аста юриб чиқиб кетади, Огаҳий уни кузатмоқчи бўлиб юра бошлайди, мустиқа кучаяди)*

Отамурод. Матризо! Сен тўхта! Сақага кетамиз, сен ҳам биз билан борасан! *(Улар энди чиқаман деган пайтда ҳаллослаб Раззоқ кириб келади)*

Раззоқ. Мироб бува! Олов ёнди, сув кўтарилаяпти!

Огаҳий. *(Югуриб тепага чиқади)* Халойиқ! Қулоқ беринг! Сув тошаяпти! Эҳтиёт бўлиб ишланглар! Сув тошаяпти! Жумаёз!

Жуманиёз. Лаббай! Мен шу ердаман.

Огаҳий. Одамларингизга айтинг, дейишдан хабардор бўлишсин, дарё гирдоби домига тортмасин!

Жуманиёз. Хўп бўлади!

Огаҳий. Раззоқберган!

Раззоқ. Лаббай!

Огаҳий. Сен тепадаги оловни ёқ! Тўмандагиларни огоҳ эт! Тез бўл!

Раззоқ. Ҳов! Тепадагилар! Оловни ёқинглар! *(Югуриб чиқиб кетади, тепада олов ёнади, чирқ ёниб-ўча бошлайди. Ҳаммалар иш билан овора: кимда бел, кимда кетмон, кимда қоп, кимда сават. Хавфли садо акс этган мустиқа чалинади)*

Жуманиёз. *(Шовқин-сурон орасидан бақиради)* Қопларни ташланг! Кўзингга қара! Банд этинг! Чот опкел, чот босинг!

Қодир. *(Овозини баландлатиб)* Ён ташлаяпти! Кўзингга қара! Қайт деяпман, қайт! Орқангга қайт! *(Ғирашира қоронғуликда саҳна олдига Қушбеги, Ҳожиниёз, Сўвирбойлар чиқишади)*

Сўвирбой. *(Қушбегига)* Тақсир, важоҳати ёмон-ку!

Ҳожиниёз. Кўрасиз, Огаҳийнинг манманлиги бошига етади.

Сўвирбой. Айна муддао! Буни жонига тошқин оро кирди, тошқин!

Ҳожиниёз. Сўвирбой, ҳар неки итлофнинг вақти-соати бордур, сабр даркор.

Отамурод. *(Муфтига)* Аввалги тошқинни Оллоқули эшон дуо қилиб қайтарган дейишади. Балки, сиз ҳам дуо қиларсиз?

Ҳожиниёз. Тақсир, менинг нафасим етмайди, оржизлик қилади. Худо таоло бизни шу илмдан бенасиб етган.

Отамурод. Қани, сақа томонга кетдик. *(Улар кетишади, шу пайт дейишнинг "шалоплаган" қаттиқ товуши гумбурлаб эшитилади, муסיқа садолари астида овозлар эшитила бошлайди)*

Эгам. *(1-Овоз)* Дод! Нури кетди, Нури кетди! Халойиқ! Ходани узат! Арқонни узат! Арқонни ташла! Нури, арқонни ушла!

Қодир. *(2-Овоз)* Эҳтиёт бўлинглар! Дейишдан орқароқ туринг! Имилламанг! *(Яна гумбурлаган овоз эшитилади)*

Эгам. *(Овози)* Ҳой, ушла! Қўлингни бер, арқонни ушла арқонни! *(Шовқин янада кучаяди, муסיқа ҳам)*

Огаҳий. *(Овози)* Жумаёз, Эҳтиёт бўл!

Қодир. *(Овози)* Эҳ, аттанг! Жумаёз ўзини сувга ташлади-я! Қайт! Уларни деб ҳалок бўласан!

Эгам. *(Овози)* Мироб ташлади ўзини! Э-вой, бу қутирган сувга ишонч борми?!

Қодир. *(Овози)* Арқонни ташла!

Эгам. *(Овози)* Узат! Арқонни ушлолмаяпти! *(Пауза)* Ана энди ушлади! Худога шукур! Энди чиқишади! *(Муסיқа пасаяди. Тепаликдан саҳна олдига Жуманиёзни икки йигит кўтариб келади ва аста ерга қўяди. Йигитларнинг ҳам, Жуманиёзнинг ҳам уст-боши шаллабо, сув. Бироздан кейин ҳамма ёғи сув Огаҳий аста саҳна олдига тушиб келади)*

Эгам. Қонхўр дарё! Бир замонда тўртта одамни ютди-я!

Огаҳий. Нима?!

Эгам. Тўртта одамни ютди!

Огаҳий. Э-воҳ! Бу не кўргулик?! Токайгача шундай бўлади? Токайгача?!

Не учунким чора йўқ тор ўлур кўзга жаҳон,
Бу ўжар Жайхун этар токай дилу қалбларни қон?!

(Нидоли қўшиқнинг муסיқаси бошланади)

Қодир. Водариг! Ўн гулидан бир гули очилмаган навқирон йигитлардан ажралдик-а! *(Тиз ташлаб)* Эй худо! Бандаларингга раҳм қил! Ўзинг сақла, сув балосиннан, кўринган-кўринмаган офатларингдан ўзинг сақлағайсан! *(Муסיқа кучайиб, узоқдан қўшиқ эшитилади, чироқ аста ўчабошлайди.)*

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.
Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда .

3-КЎРИНИШ

1-Кўринишдаги сахна, панжаралар боққа қараган. Парда шўх мусиқа билан очилади, қизлар куйлаб, ўйинга тушаяпти.

Хуснингни тамошо қилибон баҳра олурлар
кўзим била кўнглум
бир-биридан афзун,
Зинҳорки эмди ёзибон юз уза кокул
айлаб они пинҳон,
манъ этма тамошо.
Менким, эшикинг бандалари ожизидурман
шукр этмак ишимдур
гар очу ва гар тўқ,
Лутфингга қилурман бори ҳол ичра таваккул
ё раззоқу маннон,
сансан анго доно.
Ҳай-ҳай не тароватлиғ эрур боғи жамолинг,
ким тергусидур гул
ондин ҳама олам,
Мундин дурур анвои гулу лола била мўл
ҳам жайби гулистон,
ҳам домани саҳро.
Ҳажринг ғами заҳрини ичиб Огаҳий зор
ўлмакка етибдур
комига етушмай,
Қилма нафаси ҳолини сўрамоқда тааллул,
эй Исойи даврон,
қилғил ани ихё.

(Ўйин тамом бўлгач, қизлар кулишадилар)

Гулжамол. Яшанг, қизлар! Огаҳийниям қулоғи қизиди, а Санамжон?

Санамжон. Вой, чиқонжон-ей! Гап ташламасанг, кунинг ўтмайди сени.

Зулайхо. Ҳей, қизлар, хино ёқарға кечикмайлик, борайлик, кетдик. Қани, Санамжон, Гулжамол, Назира, юринглар!

Санамжон. (*Ўнғайсизланиб*) Яхши, сизлар бораверинглар, мен кейинроқ бораман.

Назира. Қизикмисан, сени олиб кетамиз деб келдик, баҳона топма!

Санамжон. Бораверинглар дедим-ку.

Гулжамол. Назира, сизлар кетаверинглар, мен ўзим олиб бораман. (*Қизлар чаққон чиқа бошлайдилар*)

Назира. Майли, кеч қолманглар, тезроқ боринглар! (*Қизлар кетишади*)

Гулжамол. (*Санамжонга*) Кийин, юр, бўлсанг-чи, кеч қолмайлик.

Санамжон. Биласан-ку, мен боролмайман. Мана уйдан кўчага чиқма деган.

Гулжамол. Ахир тўй деган умрда бир марта бўлади, бир марта. Зебонинг энг бахтли куни-ку бугун! Сен билан биз бормасак уят бўлмайдами? Энг яқин чиқонмиз-а!

Санамжон. Қийнама мени, шунча қийналганим ҳам етар. Бандилиқда қаноти қайрилган қушман, бағрим қон бўлди ўзи. Қаерданам учратдим уни. Билсанг, шундан бери юрагимда ўт! Ўзимни қўярга ер тополмайман, ўтирсам ҳам, турсам ҳам, юрсам ҳам хаёлимда, худди олдимда тургандай. Ҳозир ҳам қизлар билан унинг ғазалини айтдик, лекин хаёлимда у! Отам минг банди этгани билан, уни хаёлимдан чиқаролмайман!

Гулжамол. Бахтлisan, Санамжон! Бағрим қон бўлди дема. Севиш бу Оллонинг инояти. Севилмоқдан ҳам ўзга бахт борми дунёда. Ахир Огаҳийни бутун эл суяди. Ана, неча ҳофизлар унинг оташнафас ғазалларини айтадилар. Сени ўзинг ҳам ундан илҳомланиб, ажойиб ғазаллар битгансан, мухаммас боғлагансан:

Сочди афлок кўзёшин, тушди уфқдин чиммат санга,
Истадим тилсимий тун хуршидедин ҳиммат санга,
Тонг отиб етгай фараҳлик нуридин навбат санга,
Мунчаким, э дил, етишти ҳажридин заҳмат санга,
Узмадинг ҳаргиз умидинг васлидин, раҳмат санга.

Санамжон. Эҳ, Гулжамол, Гулжамол! Қани айт, ўз тенгдошингдан катта одамни севмоқ айбми? Айтгин, айбми? У пок муҳаббатимизни оиласига хиёнат, бевафолиг деб тушунади. (*Пауза*) Қани, сен менга айт, нима қилай,

нима? Наҳотки, ашъорида ишқни куйлаб юрган одам, (пауза) ушшоқ аҳлини ҳар байтида васф этган одам:

Қилиб раҳм Огаҳий кўз ёшинга келди ҳамул ёшинг, Бу ёшингдин не тонг эврулсам, ул ёшингдин айлансам,—

деган одам наҳотки андиша қобигидан чиқолмаса?! Наҳотки... (йиғлайди)

Гулжамол. Кўп куйинма, чиқон, у шу андишаси билан ўз муҳаббатини эл кўзидан, миш-мишлардан пинҳон сақламоқчидир. Нима кўп-гап кўп, тош отувчи кўп. Кўнглингни тўқ тут, кўп куйинаверма. (Пауза) Барибир сен бахтлисан! Сенга ҳавас қиламан, чиқон, сен бахтлисан! Майли, мен борай бўлмасам.

Санамжон. Майли, борақол, хайр. (Гулжамол чиқиб кетади, мушиқа бошланади. Санамжон аста юриб панжара олдига келади.) Тўй!.. Қиз учун келинлик либосидан ҳам қимматлироқ инъом бормикан дунёда! Зебонинг бахтли онларига боқийлик тилайман. Мен-чи? Менга ҳам келинлик либоси насиб етармикан? Менга ҳам бахт кулиб боқармикан? Азизим, йўл кўрсат! Ўйимда, хаёлимда, кўз ўнгимдасан. (Қўшиқ айтади)

Луфт айлаб, э пайки сабо, ҳолимни султонимга айт,
Яъники жоним дардини ишқида жононимга айт.

Оҳу фиғоним булбулу қумрини хомуш этканин,
Ул қомату сарву юзи гулбарги хандонимга айт.

Ман лол ўлиб кўрган чоғи бир сўз худ айта олмоғум,
Бори сан аҳволими ул ошуби давронимга айт.

(Қўшиқнинг шу жойида Санамжоннинг онаси Кишжон аста кириб тўхтади. Санамжон унинг кирганини сезмайди)

Зиндони ғамдин Огаҳий топғай қачон озодлиғ,
Лутф айлаб, э пайки сабо, ҳолимни султонимга айт.

Кишжон. (Қўшиқ тамом бўлгач) Қизим, бу не азоб? Нега тушунмайсан? Ахир у сенинг тенгинг эмас! Тушунсанг-чи, болам, гўдаклик қилма! Унинг хотини бўлса, ёши катта бўлса, нега азоб тортасан? Ўйласанг-чи, одамлар нима дейди, эл-юрт нима дейди. Сенинг ўрнингда бошқа қиз бўлса, уни бошимга ураманми деб дод соларди, умрини лаънатлаган бўларди.

С а н а м ж о н . Нима десангиз денг, онажон! Кўнглимга қарши боролмайман! Айтдим-ку сизга, усиз яшашни хоҳламайман!

К и ш ж о н . Асли мен бахти қаро айбдорман! Ёлғиз қизим, чиқонлари билан ўйнаб келсин деб юборгандим. Наврўз сайлига бордингу шу бахти қарога мубтало бўлдинг.

С а н а м ж о н . Онажон! Унимас, мени бахти қаро денг! Мени гумроҳ денг! Нима десангиз ҳам розиман. Яхшиси менга йўл кўрсатинг, нима қилай? Онажон! Айтинг, нима қилай?!

К и ш ж о н . Нима дердим, эҳтиросингга эрк берма, ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилмаган фариштасан, беғуборсан. Қанча жойдан совчилар келди, йўқ дединг. Отангга раҳминг келсин. Хоннинг даргоҳида унинг мавқеъи баланд, ахир. сен туфайли, сенинг бедаволигинг туфайли отангнинг обрў-эътибори чил-парчин бўлмасин. Сени беўй босган қадамингга отанг бардош беролмайди. *(Шу пайт Санамжоннинг отаси Сўвирбой киради, улар сезишмайди)* Бу фикрингдан қайт!

С а н а м ж о н . Йўқ, онажон, мени тушунсангиз-чи, наҳотки аёл бўла туриб, ахир сиз онасиз-ку, нега тушунмайсиз? Ҳеч бўлмаса, сиз тушунишингиз керак! Мен юрагимга қарши боролмайман, онажон, боролмайман!

С ў в и р б о й . Сени мана шу юрагингни суғуриб оламан! Э, уятсиз, безбет! Мен сени ғазал битишингга, ихлосингга суюниб. шеър битса битар, ёшлик ҳаваси деб эътибор бермаган дим. У ярамас, мараз, пасткаш одам!

С а н а м ж о н . Унда айб йўқ, отажон! Айб менда, мен гумроҳда!

С ў в и р б о й . Сен Огаҳийни кимлигини, қандай одамлигини билмайсан, магарам билганингда бундай беҳаёликни қилмаган бўлардинг. Ахир у кофир, динсиз, диёнатсиз, такаббур, нокас! *(Жимлик)* Сен шундай бадбахтни ёнини оласан, онангни юзига, менинг юзимга оёқ қўясан, беҳаёлик қиласан! Сен кимга ўхшадинг?! Мен одамлар олдида, эл-юрт олдида, саройда қандай бош кўтариб юраман! Биласанми, мен етти иқлимга номи кетган Сўвирбойман! Падари лаънати! Сени бунақа эрсираган, беҳаёлигинг бизни хонадонимизга тавқи лаънат келтиради! Мен эса, бунга йўл қўймайман! Икки қулоғинг билан ҳам эшит! *(Хотинига)* Сен ҳам эшит, магарам яна Огаҳий номини тилингга олсанг, тилингни суғуриб оламан, тириклай ерга кўмаман! Тушундингми?! *(Хотинига)* Сени ҳам! *(Кетаётиб)* Кўрнамак, беҳаё! *(Чиқиб кетади)*

Киш жон. Эшитдингми? Отанг айтганини қиладиган одам, беҳаёлик қилма! *(Чиқиб кетади, мусиқа бошла-нади)*

Санамжон. Эй тангрим! Бу не кўргулик?! Йўл кўрсат! Мени тушунадиган бирор кимса борми ўзи?! Бунча нотавон, шўрпешона бўлмасам, эй тангрим! *(Ашула айта-ди, речетатив йўсинда айтилса, маҳбул бўлади)*

Токи тушти ишқ барқидин дили маҳзунга ўт,
Ҳар нафас оҳим шароридин тушар гардунга ўт.

Кўнглум ўтига сув урмоқ бирла таскин истаманг,
Ким онинг бир учқуни солғуси юз Жайҳунга ўт.

Телбараб ҳар ён югурдим тортиб ўтлуғ наволар,
Лолалар эрмаски тушти тоғ ила ҳомунга ўт.

Чархи дун ёқти ҳаводис ўтига жону дилим,
Сол мукофоти учун, ёраб, бу чархи дунга ўт.

Шеъринг ўлғай, Огаҳий, ишқ аҳлига муздин совуқ,
Дард ўтидин бўлмаса, махлут агар мазмунга ўт.

(Чироқ аста ўча бошлайди, олисдан қўшиқ эшитилади)

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.

Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда.

4-КЎРИНИШ

Парда мусиқа билан очилади. Боғ чеккаси. Огаҳий безовта бир ҳолатда у ёқдан-бу ёққа юраяпти.

Огаҳий. Учрашмоқ ниятида хат ёзибдики, демак жиддий бир гап бор. Нима бўлган экан-а... Тавба, нега бунча безовтаман. Бу не савдодурким, сония сайин қал-бимга қутқу, вужудимга ўт солади?! Водариг! Бу қандай бедаволиғ! Йўқ! Унинг эҳтирос домига тушмасликка қув-ват бер, имкон бер, эй Худо!

Мен рози эрдим олам аро барча ҳолга,
Ваҳ, найлайинки, бермагусидур ризо кўнгул.

Мени покравлиғдин адаштирама, эй Тангрим! Э, ваҳ!..
Нима қилмоқ керак? Нима қилмоқ керак?! *(Шу пайт саҳна чеккасида Санамжон кўринади. Огаҳий унинг келганини сезмайди.)*

Хату холинг фироқида туну кун,
Чекти нолам ўти фалакка тутун.

С а н а м ж о н

Жонфизо лутфингиз айлаб ёд,
Жонга ҳар лаҳза айладим бедод.

О г а ҳ и й

Янги ойдек қошингиз чу ёд этдим,
Гоҳ келдим ўзимга, гоҳ кетдим.

С а н а м ж о н

Шукурким бу дам изиди маннон,
Берди васлингиз била янгидан жон.

Огаҳий. Келинг, омонмисиз?.. Омонликми?!

Санамжон. Худога минг қатла шукурким, сиз борсиз. Васлингизни кўришга мушарраф бўлдим. Биласизми, азизим, менинг ғамли кунларимни фараҳбахш қиладиган бирдан бир илинж бу сиз!

Огаҳий. Санамжон... Мен сизга нима десам экан... Биласизми, севмоқ сизнинг бахтингиз. Мен сизни бу бахтдин Мосуво, бенасиб этгум йўқ. Ва лекин, аввал ҳам айтганман, ҳозир ҳам айтаман...

Санамжон. *(Унинг сўзини бўлиб)* Йўқ, йўқ! Бу ҳақда оғиз очакўрманг!

Огаҳий. Йўқ, айтмасам бўлмайди. Тушунинг, ази-зам, ахир сиз очилмаган гулсиз, дуркун нав-ниҳолсиз, биллурдай тоза шалоласиз. Мени деб ўзингизни ўтга ташламанг. *(Оғир жимлик)* Ахир мен соҳиби хонадонман. Вафо расмин бузмоққа ҳаққим йўқ. Вал охир-абад сизнинг менга бўлган сидқи вафоингизни, ашъоримга бўлган меҳру муҳаббатингизни умрим адоғигача кўксум маснадида сақлағайман. Мен сизни бахтли кўриб бахтиёр ўлурман.

Ёшлик гулшанига путур етказманг. Борча ҳавою ҳавасингиз ўткунчидур. Сиз ҳали кўп бахтли онларнинг шоҳиди бўласиз.

Санамжон. Йўқ-йўқ, бахтли онларнинг шоҳиди эмас, шаҳиди бўламан! *(Жимлик)* Агар сиз мендан юз ўгирсангиз, бу олам мен учун зимистон, тубсиз бир зиндон!.. Майли, сиз андиша қилинг, мени аянг, лекин сизни номингизни қалбимдан, хаёлимдан, вужудимдан ҳеч ким ўчиrolмайди! *(Жимлик)* Мен бикр ўтсам ҳам розиман, аммо сиз мен учун бор бўлсангиз бас! Ёлғиз сиз учун яшаб ўтаман! *(Ашула айтади)*

Келмишам хилватингиз аро ёлғуз,
Мени еткурди ҳақ санго ёлғуз.

Ҳар на комингиз раво қилурам,
То абад меҳр ила вафо қилурам.

Сиздин айрилмоғим даме ҳаргиз,
Сиза кўрмон раво ғаме ҳаргиз.

(Шу пайт от туёғининг саси эшитилади. Саҳнага ғазабга тўлган Сўвирбой кириб келади ва қўлидаги қамчи билан Санамжоннинг боши аралаш уради. Санамжон нинг бошидаги рўмоли сирғалиб тушади.)

Санамжон. *(Даҳшат ичида)* Гуноҳим нима, отажон! Сўвирбой. Гуноҳингми?! *(Яна урмоқчи бўлиб қўлини кўтарганда Огаҳий шиддат билан бориб унинг қўлини ушлайди)* Сенинг гуноҳинг — ифбат либосини йиртиб, мана бу диёнатсиз, пасткаш билан овлоқда учрашиб туришинг. Ишонмасдим, мана кўрдим! Мен сенга нима деган эдим? Мен сўзимдан қайтадиган одам эмасман. Сен манжалақи, бизни уйда йўқлигимиздан фойдаланиб, эрсираб қолдингми? *(Огаҳийга)* Юбор қўлимни, ярамас!

Огаҳий. *(Унинг қўлидаги қамчини олиб, ирғитиб юборади)* Ўзингизни босинг!

Сўвирбой. *(Даҳшат аралаш)* Сен аблаҳ билан ҳам ҳисоб-китоб қиламан! *(Санамжонга)* Йўқол, беномус! Сен билан уйда гаплашаман, тириклайин терингни шиламан! *(Санамжон судралиб чиқиб кетади)*

Огаҳий. Санамжон беғубор, мусаффо қиз, унда айб йўқ. Қизингизга қўл кўтариб, катта гуноҳ қилдингиз.

Сўвирбой. Сен туфайли у бадном бўлди. Яккаю ягона қизимни шарманда қилдинг! Энди калимангни

қайтар! (Пичоғини қинидан суғуради, шу пайт бир қўлида дутор билан Жуманиёз кириб келади.)

Жуманиёз. (Ҳовлиқиб) Нима гап, устоз, Сўвирбой оға. нима гап?

Сўвирбой. (Жуманиёзга) Бурнингни тикма! Қоч! (Огаҳийга) Қонингни ичаман! Мени Сўвирбой дейдилар! Қизимни оёқ ости қилишга, топташга йўл қўймайман!

Жуманиёз. (Дуторни бир чеккага қўйиб) Сўвирбой оға, ўзингизни босинг! Жаҳлга эрк берманг, Сўвирбой оға!

Сўвирбой. Қоч! Йўлимни тўсма! Бу баттолни жазоси ўлим! (Ташланади. Жуманиёз Сўвирбойни қўлидан тортиб, олиб чиқа бошлайди) Аблаҳ! Мараз! Итдан тарқаган! Барибир ўлимнинг мени қўлимда! Ўлдираман!

Жуманиёз. Ўзингизни босинг, Сўвирбой оға! (Олиб чиқиб кетади)

Огаҳий. (Ҳаяжон билан) Водариг!.. Тезоблиғ ҳамиша тоқат деворини вайрон қилади...

Кимники жаҳолат домига тортар,
Зеҳни сўқир бўлур, қалби ҳам аъмо.
Беўй қадамидан андуҳи ортар..
Барига шоҳидсан, тўзим бер, Худо!..

(Огаҳий шеърнинг бир байтини айтганда Жуманиёз саҳнага киради ва шеърнинг давомини эшитиб туради.)

Огаҳий айтиб бўлгач, Жуманиёз индамай дуторни олиб, ўйчан турган Огаҳий ёнига келади. Чироғ аста-секин ўчиб, олисдан қўшиқ эшитилади)

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.

Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда.

2-ҚИСМ

5-КЎРИНИШ

Парда мусиқа билан очилади. Арк айвони, икки устун ўртасида тахт турибди. Тахтдан бериди, пастида Оллоқулихон, унинг ўнг томонда Отамурод қушбеги, Ҳожиниёз муфти, Раҳмонберди маҳрам, чап тарафида Матёқуб меҳтар, Огаҳий, Шиговул, эшик олдида Эшик оғаси. Хон бошлиқ аркони давлат янги девор қурилиши макетини муҳокама этмоқдалар.

Оллоқулихон. Мана, Матёқуб меҳтарнинг саъй-ҳаракатлари ила қилинган девор тархи. (*Макетни кўрсатиб*) Ушбу девор битганидан кейин биз ташқи қалъани — "Дишон қалъа" деб номлагаймиз.

Матёқуб. Таҳсин, хон ҳазратлари, номини ҳам топиб айтдингиз, "Дишон қалъа!"

Отамурод. Хон ҳазратларининг ниятлари холис ва абадиятга дахлдордур!

Ҳожиниёз. Кўҳна китобларда: "Эй ўғлим, хонадонинг осойишта бўлсин, десанг, деворингни баланд қил," деганлар. Хон ҳазратларининг ушбу ихлослари Оллоқ даргоҳида мустажоб бўлғай!

Оллоқулихон. Ният-ку холис, валекин, мана неча ойдурким, "Дишон қалъа" девори боис бошимизда бир олам ғавғо. Юртда арининг ини бузилгандай, ғалоҳовур тинма-япти.

Шиғовул. Эл-юртчилик, хон ҳазратлари, аммо лекин раиятда гап йўқ. Бари ғийбату бўҳтонлар шумният, бузуқ оғизлардан чиқмоқда. Кимлардир урушдан гапирса, кимлардир қалъани сув босармиш, Нуҳ тўфони бўлармиш деб фуқарони чалғитаяпти.

Огаҳий. Тавба денг, Матризо! Салтанатда бадниятлар?!

Ҳожиниёз. Билмас экансиз-да! Аркони давлатни эл олдида бадном этиб, раият кўнглида гумон ва адоват уйғотиб, бузғунчилик уруғини сочаётган кимсалар иззат-ҳурматда!

Оллоқулихон. (*Босиқ*) Ким экан у адоват уруғини сочиб, иззат топиб юрган кимсалар?

Ҳожиниёз. Бош мироб Матризо! (*Жимлик*) Хон ҳазрат, бадхулқ, ғаразли ғазаллари авом орасини бузмоқда, фуқарони салтанатга қарши қайрамоқда! (*Оллоқулихон сергак тортиб Огаҳийга қарайди*)

Огаҳий. (*Хотиржам*) Олий ҳазрат... Тўғри, мен бадхулқ амалдорлар ҳақида шеър битганман. Аларни баъзи бировлар ўзларига олган эканлар, на илож.

Ҳожиниёз. Аввал ўзинга боқ, кейин ноғора қоқ! Ўзингни фаришта қилиб кўрсатма! Тошқинда ғарқ бўлганлар уйидаги доду фарёднинг овози тингани йўқ ҳали. Тўрт навқирон йигитнинг қони тутади сени, чунки сен сабабчисан!

Отамурод. Хон ҳазрат! Ҳамма тошқин билан олишиб юрганда, бу миробимиз иш ўрнига карнай-сурнай чалдириб, ўйин-кулгу билан машғул бўлди. Не-не

ҳосилдор ерлар сув остида қолди, пайхон бўлди, йигитлар қурбон бўлди.

Оллоқулихон. Ҳа де эзаверманглар! Тошқин ҳам жанг! Жанг қурбонсиз бўлмайди. *(Жимлик, шу вақт қабулхонада шовқин эшитилади. Эшик оғаси чиқади)*

Кампир. *(Қабулхонадан овози)* Қўйвор мени! Қўйвор дейман, қандай одамсан ўзи, қўйвор! Хонга кирмоқчиман!

Эшик оғаси. *(Овози)* Эна, ўтириб туринг!

Оллоқулихон. Нима гап? Нима шовқин?!

Эшик оғаси. *(Кириб)* Бир қарри кампир хонга арзим бор деб ҳеч гапга қулоқ солмаяпти.

Оллоқулихон.. Айт, кирсин!

Эшик оғаси. Хўп бўлади. *(Чиқиб кампирни бошлаб киради)*

Оллоқулихон. Хўш, эна, нима гап?

Кампир. Сенми хон?

Оллоқулихон. Ҳа, мен.

Кампир. Сен хон бўладиган бўлсанг, нега фуқарони хўрлайсан, оёқ ости қиласан?

Оллоқулихон. Очиқ гапиринг, эна, кимни хўрладим, кимни оёқости қилдим?

Кампир. Мени, мени хўрладинг, мени оёқости қилдинг. *(Жимлик)* Ахир, сени деб, юртни деб, тахтинг учун, бахтинг учун яккаю ягона ўғлим шаҳид бўлди. Сени урушингда ҳалок бўлди, сени деб! Нега мени ҳолимдан хабар олиш ўрнига, мана бу *(Раҳмонбердини кўрсатиб)* маҳраминг, хоннинг буйруғи деб уйимни бузмоқчи, қандайдир девор қураман дейди. *(Хонга)* Келиб-келиб кучинг мендек ғарибу нотавонга, бир бевага етами?

Оллоқулихон. Эна, уйингиз қаерда?

Кампир. Шихлода.

Оллоқулихон. Биз сизни хўрламоқчи эмасмиз, магарам девор сизнинг уйингизни устидан тушса, кўнглингиздагидек жой қуриб берамиз.

Кампир. Менинг кўнглимдагидек жой — ўзимнинг жойим. Ахир бутун умрим шу уйда ўтган. Энди сенинг деворингни деб, ота-бобомни руҳи чирқилласинми?! Ўғлимнинг руҳи мени излаб қайга боради? Йўқ, мен рози эмасман. Агарда уйимни бузсанг, у дунё, бу дунё обод бўлмайсан, қарғайман. Мендек беванинг қарғиши сенга, бутун авлодинга тавқи лаънат келтиради, косанг оқармайди. *(Жимлик)* Яна ўзинг биласан, хон! *(Аста чиқиб кетади)*

Оллоқулихон. *(Жимликни бузиб)* Мана, мен айтган ғавғонинг бири. Хўш, бу ҳолга аркони давлат не деюр!

(Жимлик) Токим одамлар бизнинг ишимиздан ризо бўлмаса, у ишдин хайр чиқмағай.

Раҳмонберди. Хон ҳазратлари! (макетни кўрсатиб) Мана, пахса девор, кўп жойлари уйлар устидан, ҳосилдор боғлар устидан келаяпти. Ахир бу серфайз хонадонлар соҳиблари бири қош, бири кўз, не қилмоқ керак? (Оғир жимлик) Ҳамма бизга тиш қайраяпти, мени-ку емоқчилар. Девор қурилишининг бош айбдори мен бўлаяпман. Мен сизнинг олдингизда ёмонотлиғ бўлишдан кўрқаман! (Жимлик) Агар деворни уй эгаларининг айтганича бураверсак, бу қандай девор бўлсин! Деворнинг тирноғи 30-40 қулоч бўлгач, уни ҳар 50-60 одимдан бураверсак, қандай бўлади? Ахир деворнинг баландлиги ҳам буравермасликни тақозо этади. (Жимлик) Бу ёғи яна сизнинг ҳукмингизга боғлиқ.

Матёқуб. Дуруст, бу девор фуқарони ўт-сувдан, ёғий ўқидан муҳофаза қилиш учун қуриладиган улкан иншоот. Кимнидир уйи йиқилади, кимнидир боғи, кимнидир ери бузилади. Хон Ҳазрат, магарам кўнгилчанлик қилсангиз, Раҳмонберди маҳрам айтгандай, бири қош, бирин кўз десангиз, қалъа девори сиз ният этгандай маҳобатли бўлмағай.

Раҳмонберди. Хон ҳазратлари, мени афу этинг, сизнинг фармонингиз ила бунёд этиладиган ҳар қандай иншоот, авлодлар наздида, абадиятга муҳрланмоғи ва асрлар давомида ардоқланмоғи лозим.

Матёқуб. Мана, ҳозирги қалъамизнинг деворини кўринг, қалъага киришдан олдин унинг салобатини кўриб, иймон келтирасиз, ота-боболар руҳига тиловат қиласиз.

Огаҳий. Хон ҳазрат, "Ичон қалъа" кема шаклига мангзийди, Хейвақнинг боқийлик рамзидур. У тоабат тўфону гирдобга бардош бергай, чунки унинг лангари бор. Пиримиз Полвон ота унинг лангаридур! (Жимлик) Шу боис, бунёд этилмоқчи бу муқаддас девор тархи яна бир бор мукамалроқ ишланса, пиримизнинг қувваи руҳлари ила замон адоғигача мунҳад бўлмағай!

Оллоқулихон. Дуруст, валекин фуқаронинг ҳам дили оғримасин. (Шу пайт Эшик оғаси бир-икки қадам ичкари кириб йўталади) Нима гап?

Эшик оғаси. Хон ҳазратлари, англиз элчиси ташриф буюрди.

Оллоқулихон. Кирсин!

Эшик оғаси. Хўп бўлади. (Чиқади, хон тахт томон юради. Аббат мулозими билан киради)

Аббат. Буюк Хива мамлакатининг олийнишон соҳиби даврони, Оллоқ файзи ила саховат булутларини сувга сероб этган, етти иқлимнинг олийҳиммат сарвари бўлмиш Оллоқули Баҳодирхон жаноби олийларига ўзининг муборак пойи қадами ила неча-неча мамлакатларни обод этган, меҳр нуридан равшанлик ато этган улуғ Англия халқидан ва унинг саодатнишон буюк қиролидан саломлар бўлгай!

Оллоқулихон. Аббат жаноблари, буюк англиз давлатининг саломларини етказган сиздай закий элчи жанобларига ташаккуримизни изҳор қиламиз.

Аббат. Хон жаноби олийлари, сизнинг рухсатингиз билан Қиролимиз ёзмиш муборак мактубни ўқиб берсам.

Оллиқулихон. Марҳамат.

Аббат. Хива хони Оллоқули Баҳодирхонга! Кўп замонлардан бери Русия аҳли сизлар тарафга ҳаракат этиб, вилоятларингизни олмоқ фикридадир. Уларнинг мақсади тамоми Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонни олиб, ўзлари учун Ҳиндистон тарафига йўл очмоқ. Русия подшоҳи бир улуғ подшоҳдурким, унинг лашкари ва дастгоҳини таърифлаш қийиндир. Сизларда унинг озгина лашкарига ҳам қаршилиқ кўрсатувчи қувват йўқдир. Улар яна эллик йилдан сўнг сизларнинг вилоятларингизни олур. Агар вилоятларингизни ўз қўлларингизда қолишини ва унга ҳеч ким дохил қилмаслигини истасангиз, уни бизга хатлашиб беринг. *(Ҳаммалари хонга ҳайратда қарашади, Аббат ўқишда давом этади)* Хоразм инглиз юрти бўлди деган сўз тарқалиб кетса, сиз бу хавфдан холи бўласиз. Бизнинг сизга бу сўзимиз бир юзаки, нафсоният юзасидан бўлиб, истагимиз холис дўстликдир. Бизнинг мақсад Русияга Ҳинд йўлини беркитишдур. Биздин сизга фойда етар, асло зарар етмасдур. Хатлашганда хоҳлаганингизча шартнома ёздиринг. Биз қабул қилурмиз. Нома тамом, вассалом." *(Элчи мактубни Оллоқулихонга беради)*

Оллоқулихон. Элчи жаноблари! Ушбу мактубингиз орқали Англиёдай буюк давлатнинг бизга нисбатан ғамхўрлигидан бағоят хушнуд ўлдик. Эшик оғаси!

Эшик оғаси. Лаббай, хон ҳазратлари!

Оллоқулихон. Элчи жанобларига шоҳона мурувват кўрсатилсин ва совға-саломлар ила сийлансин! *(Элчига)* Сиз жаноблари билан иншоолоҳ кўришурмиз. *(элчи таъзим қилиб, Эшик оғаси билан бирга кетади. Оллоқулихон тахтдан туриб, саҳна олдига келади)* Хўш, бу гапларга нима дейсиз?

Матёқуб. Хон ҳазратлари! Тангри таоло сизга Хо-размдай буюк кишвар тақдирини инъом этган, амрингиз вожиб!

Отамурод. Бул ваҳмли дашном замирида алдов ва шумлик бор. Қолаверса, 50 йил-а! унгача ким бор, ким йўқ. Ўт тушган жойини ёқади. Бошига тушса, авлодлар тадбирини кўрар.

Огаҳий. Тўғри, ўт тушган жойини ёқади. Эллик йилдан кейинги авлод тақдири кимгаки бефарқ экан...

Оллоқулихон. Англизлар талабини қабул қилиш керак демоқчимисиз?

Огаҳий. Асло! Агарки, ўрисми, англизми Ҳиндни олса, Хоразм бир гузар ҳолатда оёқ остида қолади. Мен салтанат ишига аралашмоқчи эмасман, аммо унинг адоватли, зўравонлик мақомида эмас, сулҳ ва одоб доирасинда бўлишини истардим.

Оллоқулихон. Эллик йил кейин бўладиган воқеа гумони ва ваҳми билан бугунги тадбирлардан чилғиш тўғри бўлмас. *(шу пайт қабулхонада ҳеч кимга бош бермай, дарғазаб ҳолда Сўвирбой шитоб билан кириб келади)* Нима гап?!

Сўвирбой. *(Титроқ бир ҳолатда бошини кўтариб, Огаҳий томонга қарайди)* Нима бўлганини мана бу ярамасдан сўранг, хон ҳазратлари! Мени хароб қилди, покиза хонадонимни ҳаром қилди! *(Жимлик)* Мен хонадоним шаънини қон билан ювдим, қон билан!..

Оллоқулихон. *(Дарғазаб)* Сўвирбой?!

Сўвирбой. Энди мен Сўвирбой эмасман, хон ҳазратлари, энди мен қотилман! ёлғиз, ягона қизимнинг қотилиман! *(Сўвирбой йиғлаганча юзларини беркитиб, бошини эгади)*

Огаҳий. Санамжон!..

Сўвирбой. *(Шиддат билан бошини кўтаради, кўзларида ўт чақнайди)* Ҳа! Санамжон! Тилинг кесилгур, беномус! Унинг бошига етдинг-ку ахир!

Огаҳий. Водариг! Бу кўргуликларинг ҳам бормиди, эй худо?! Ё раб!.. Бу не кўргулик?! Менда не қасдинг бор эди ўзи?!

Ваҳким яна зулмин аён этти фалак,
Бағримни гами ҳажр аро қон этти фалак!
Кўз йўлидин ул қонни равон этти фалак,
Охир манго, кўрки, қасди жон этти фалак!

*(Ғазал бошида бошланган муסיқа
аста баландлайди)*

Даҳр дун айёрасиким, йўқ анго меҳру вафо,
Пешаси кину нифоқу одати жавру жафо.

Йўқтурур асло ҳамул маккора қотил зотида,
Заррача раҳму мурувват, қатрача шарму ҳаё.

(Оғир жимлик)

Қатл этар охир туман нокомлиғ тиғи била,
Кимсаки бўлмиш онинг қайди ғамиға мубтало!

(Муסיқа кучаяди)

Бу жаҳон вайронасиким, онда роҳатдур адам,
Маскан этмишдур они хайли ғаму фавжи алам.

Огаҳий, чиқ ондину фақру фано йўлиға кир,
Даҳр аро бўлмай десанг гар мубталойи банди ғам!

*(Огаҳий шитоб билан чиқиб кетади, муסיқа
авжланиб, кейин аста тўхтади)*

Отамурод. Тўхтатинг уни, хон ҳазратлари,
тўхтатинг уни!

Ҳожиниёз. У бадкор жазодин қочмасин, тўхтатинг,
олий ҳазрат!

Оллоқулихон. Бас қилинг! Айбдор бўлса, жазодин
қутулмағай! Осмонга учса, оёғидин, ерга кирса қулоғидин
тортиб жазосини берурмиз, валекин, аввал аниқламоғимиз
лозим!

Отамурод. Нимасини аниқлайсиз, хон ҳазрат! Мана,
даъвогар олдингизда бўлса, айбдор аниқ бўлса...

Ҳожиниёз. Диндан қайтган бу беҳаё, бу беномус
мўътабар бир онлани бузса, аркони давлатга шак келтирса,
дин пешволарини ҳақоратласа, бундай нобакорни қандай
кечириш мумкин?! Унинг жазоси ўлим! Фақат ўлим!

Матёқуб. Ҳожиниёз! Бегуноҳ одамни жазолашни
сўраяпсиз, ўлим деяпсиз, Олло таоло олдида жавоб бериш-
ни ўйланг. Ахир Сўвирбойни гижгизлаган, Огаҳийга қар-
ши оёқлантирган, билъакс, ушбу мудҳиш фожиага ундаган
сиз эмасми?!

Ҳожиниёз. Тухмат қилманг! Мен нени айтсам, билиб айтаман!

Матёқуб. Ҳа, сиз биласиз, билиб айтасиз, Огаҳийни бегуноҳлигини биласизу тухмат қиласиз, жазо сўрайсиз. Ахир у тонгдай бегубор, порса одам. Қизнинг ўлмида унинг тариқча айби йўқ. Аксинча, у қизга, ишқ деб, муҳаббат деб ўзингни ўтга урма, ота-онангни юзини ерга қаратма, мен уйли-элли одамман деб қанчалик азият чекди. *(Жимлик)* Хўш, ота бўлиб Сўвирбой Огаҳий билан бирор марта шул хусусда гаплашганмикан? Йўқ, гаплашмаган. *(Муфтига)* Сиз бўлсангиз жазо сўрайсиз.

Ҳожиниёз. Нега у бадкорни ёнини оласиз? Сиз уни қаламидан фойдаланиб, сохта обрў орттирмоқчисиз, биламиз...

Шиғовул. *(Унинг сўзини бўлиб)* Ўзингизни босинг, муфти ҳазрат! Сохта обрў сизга керак! *(Хонга қараб)* Хон ҳазратлари, аввал айтган эдим, сиз андак эътибор этмадингиз. Бизга маълум бўлишича, булар — қушбеги, муфти, Сўвирбой, Раҳмонберди маҳрам бирлашиб, салтанат тагига сув қуйиш учун бош бириктириб юрибдилар...

Отамурад. *(Унинг сўзини жаҳл билан бўлиб)* Тухмат қилма! Хон ҳазратлари, шиғовул тухмат қилаяпти!

Шиғовул. Қушбеги! Иззатингизни билинг! Бизда аниқ маълумот бўлмаса, биз уни икки дунёда овоза қилмаймиз. Сўвирбойнинг уйида, пайшанба куни, хон бўлишни орзу қилган сиз эмасму?! *(Шиғовул Раҳмонберди маҳрамга маъноли қарайди)*

Раҳмонберди. Бир қошиқ қонимдан кечинг, хон ҳазратлари! Қушбегини хонликка орзуманд этган муфти ҳазратлари бўлади. Ҳамма айб муфтида. Уни қизнинг уволи тутади. Санамжон бегуноҳ кетди...

Ҳожиниёз. *(Тутоқиб)* Оғзингни юм, аблаҳ, ярамас, сотқин!

Сўвирбой. *(Бошини шаҳд ила кўтариб, Раҳмонбердига)* Аввал қаерда эдинг?! Мен кўр бўлмасам, аъмо бўлмасам, сен аблоҳларга уйимни тўрини бераманми? Агар худо бўлса, қуръони карим ҳақ бўлса, сенларни тузим тутади, кўр бўласанлар, кўр! *(Жимлик)* Эй худо! Ортиқ чидолмайман, ол жонимни! *(Хонга)* Мен жаллодни жазоланг! Чақир жаллодингни. *(Алаҳсираб)* Жаллодингни чақир!..

Оллоқулихон. Олиб чиқинг, зиндонга ташланг! *(Сўвирбойни олиб чиқадилар, оғир жимлик)* Ҳали келиб-келиб, биз ўз сирмизни, салтанат асрорини сиз

ғаламисларга айтдикму?! (Жимлик) Қушбеги! Отангиздан хонадонимиз ёмонлик кўрмаган, сен ғаламисни не худо урди?! (Жимлик. Даҳшат билан) Кўрнамак! Хонликни истадингми? Ана тахт! Чиқ! Ўтир! (Оғир жимлик) Олиб боринг, бунга сўз ҳайф, уйига муқаффал қилинг! (Жимлик, қушбегини олиб чиқадилар. Муфтига) Сиз-чи?! Давлат тўнтарувчи дин аркони?!

Ҳо ж и н и ё з. (Талвасага тушиб) Хон ҳазратлари! Афү этинг, менда айб йўқ!

Оллоқулихон. (Тахт олдиға боради ва китобни олиб келиб муфтига узатади) Мана, қуръони карим! Онт ич! (Муфти қўлини узатмайди) Онт ич деяпман! (Муфти индамай тураберади) Олиб боринг бу ғаламисни, банди зиндон, қилинг! (Муфтини олиб чиқадилар. Раҳмонбердиға) Сен-чи, Сен? Жазонгни тила!

Раҳмонберди. (Довдираб) Хон ҳазрат!.. Хон ҳазрат!..

Оллоқулихон. Иккиюзламачи! Йўқол кўзимдан! (Раҳмонберди гапирмоқчи бўлади, лекин гапирмай чиқиб кетади. Оллоқулихон ўйчан) Биз не ғамдаю булар не ғамда... (Олисдан келадиган қўшиқнинг мусиқаси бошланади) Дунё борки. ғаламислик бўлади... Олло таоло бизни тутган йўлимиздан адаштирмағай (Чироқ аста-секин ўчиб қўшиқ авжланади)

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.
Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда.

6-КЎРИНИШ

Парда мусиқа билан очилади. Оғаҳийнинг уйи. Йиллар ўтиб, соқол-мўйлови оқарган Оғаҳийга Жуманиёз ғазал ўқиб бераяпти.

Жуманиёз

Оғаҳий, эмди манга ўлмакдин ўзга чора йўқ,
Ким буқун жонимда дардин бениҳоят кўрмишам...

Устоз! Бу янглиғ изтиробларнинг адоғи борми? Мана, неча йиллардурким, Санамжоннинг фироқида куйиб-ёнализ. Як-кабош ўтаяпсиз. Аёлингиз вафотиға ҳам йигирма йилдан

ошиб кетди. Қариндош-туққанлар, хеш-ақраболарингиз, якка ўтма, қариганда суянчиқсиз қоласан, уйлан деб айтишди, йўқ дедингиз. Ҳозир ҳам йўқ деяпсиз.

Ога ҳий. Ишқ ҳам Оллоҳнинг оғир меҳнатидур, Жумаёз. Кимки бу дардга гирифторм улса, тузалмоғи душвордур, магарам ниймони бутун бўлса.

Жуманиёз. Демак:

Чекарсан, Огаҳий тун-кун ул ой жавру жафосини,
Бу қоттиғ меҳнат ичра чиқмаган жонингга салламно,—

деб топиб айтган экансиз-да.

Ога ҳий. Эҳ, Жумаёз, Жумаёз, не-не воқеалар содир бўлмади, не-не сувлар оқмади. Кимлар менга қасд қилмади, кимлар паст бўлмади... (Жимлик)

Жуманиёз. Сизга қасд қилганларнинг қайси бири обод бўлди? Ашъорингизни йўққа чиқармоқчи бўлганларими, ёмонотлиғ қилганларми, ё отдан йиққанларми, қайси бири? (Жимлик) Қушбегини зиндонда бўғиб ўлдиришди, муфти зиндонда чириди, Сўвирбойни қатл қилишди, Назар маҳрам ит ўлиминда ўлиб кетди. Азалдан авлиёга кесак отганини косаси оқармаган, устоз! (Шу пайт совға-саломлар билан Комил Хоразмий кириб келади)

Комил. Ассалому алайкум, устоз! Бардамсизиз? Тани-жонингиз соғ-саломатми?

Жуманиёз. (Ўрнидан туриб) Ассалому алайкум!

Ога ҳий. Ваалайкум ассалом (ўрнидан туради), келинг, Комилжон, хуш кўрдик.

Комил. (Қучоқлашиб) Хон ҳазратларининг дуойи саломларини қабул этгайсиз

Ога ҳий. Ташаккур! Комил Хоразмийдай алломани келиши фақир учун катта совғадур! (Комил Хоразмий қўлидаги совғаларни Жуманиёзга беради ва ўтирадилар)

Жуманиёз. (Фотиҳа қилгач) Устоз, ҳозир мен чой дамлайман. (Хонтахта устида турган чойнакни, Комил Хоразмий олиб келган тугунчакни кўтариб, чиқиб кетади)

Ога ҳий. Қариндош-жамоатлар соғ-саломатми? Боргоҳ тинчми? Мирзаларингиз яхшими? Хон ҳазрат нечук?

Комил. Худога шукур, устоз, ҳаммаси яхши, боргоҳ ҳам, хон ҳам... валекин замон қалтис, узр, юмушлар билан бўлиб хабар ололмадик. Хон ҳам узрини айтди.

Ога ҳий. Зиёни йўқ, Комилжон, бошингиз омон бўлса бас. Бахтимга Жумаёз бор экан. Ҳам соз, ҳам суҳбат қилади. (Жимлик) Эшитдим, хон ажаб бир хуш наво

битибди, фақирнинг арзимас иншоси яна ҳам хушмавзун, хушжило бўлибдур.

Комил. Биз ҳам хушнуд бўлдик. Ҳазалу наво бирлашиб "Феруз" номи билан ўлмас бир мулк дунёга келмуш. Устоз, жамики ашъору тарих китоботингиз, не-не форсий ва арабийдан этган таржимларингиз сизни абадул-абад тарих авроқида боқий қиладур. *(Жимлик)* Хон ҳазрат "Таъвиз-ул ошиқин"ни китобот этишни сизга топширгандай, мақомларни қоғозга тушуришни менга топширди.

Огаҳий. Баракат топсин! Ҳамма замонларда хонлик учун, тахт учун, амал учун бир-бировини жонига қасд қилишган, осган, чопган, сўйишган, аммо бу сулоланинг палаги тоза! *(Жимлик)* Раҳимқулининг ҳиммати ёдингиздами? Отаси Оллоқулихон ўлганидан кейин укам Мадамин хон бўлсин деса, укаси, йўқ, оғам хон бўлсин деган эди. Бу янглиғ мувосалиқ юрт равнақи учун Оллонинг инояти эмасми ахир! *(Шу вақт саҳнага йиғлаб Жуманиёз киради)*

Жуманиёз. Мусибат, устоз! Ёқубхўжадан айрилибмиз! *(Мусиқа авжли чалинади, сўнг аста пасаяди)*

Огаҳий. Нима, нима? Нима дедингиз?!

Комил. Э, воҳ!

Огаҳий. Бу кўргулик ҳам бормиди пешонамда?! Наҳотки, ўғлим ўрнида ўғил бўлмиш яккаю-ягона суянчиғимдан жудо қилдинг, эй худо?! Шуни ҳам кўп кўрдингми мен нотавонга?! Мажруҳлигим каммиди? Ёлғизлигим каммиди? Санамжондан айрилганим каммиди, Тангрим?! *(Жимлик)* Ахир мен не гуноҳ қилдим сенинг олдингда, эй Худо?!

Комил. Бардам бўлинг, устоз! Шундай дилбанд шогирдан жудо бўлдик!

Огаҳий. Шогирдмас, хушхулқ фарзанд эди!..

На фарзанд эрди отадиқ раҳим,
Бу маъни бирла эмди бўлдим йатим...

Билинтурмас эрди... ўғилсизлиқим...
Ўғилсизлиқ ичра... кўнгулсизлиқим...

(Жимлик)

Мани айлади эмди фарзандсиз!..

Уни ўрнига мени жонимни олсанг бўлмасмиди, эй Худо!.. *(Аста чироқ ўчиб, олисдан қўшиқ эшитилади)*

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.

Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас.

Парда.

7-КЎРИНИШ

Парда "Бузрук" куйи билан очилади. Сарой, 5-кўринишнинг ўзи, лекин тахт йўқ, парокандалик, сарой руҳи йўқ. Саҳнанинг у ёр-бу ерида рус зобитлари, аскарлари ва бир-икки ўтиб, қайтади. Саҳнага Жуманиёз билан Эгам иккови ҳайрон бўлиб киришади.

Жуманиёз. Ё тавба, не кунларга қолдик. Қандай муҳташам Арк эди бу. Оёқ босишга ийманиб турардик, нечоғли файзли эди.

Эгам. Жуманиёз оға, хон ҳазратлари омонмиканлар?

Жуманиёз. Ким билади дейсан, бирв қочди дейди, биров ўрисларга асир тушди дейди, биров Кўпман ҳибсга олган дейди, ишқилиб, хабарлар бир-биридан хунук. Мана бир ойдан ошдики, ҳаммаёқда парокандалик, Эгамберган, бу ўрис деганинг бир очопат экан.

Эгам. Энди нима бўлади? Кунимиз не кечади? *(Шу пайт Сиддиқ хазинабон, паришонхотир, қўлида кичкина сандиқча билан кириб келади)*

Жуманиёз. Ассалому алайкум, Сиддиқжон!

Сиддиқ. Ваалайкум ассалом, хуш кўрдик. Худога шукур, саломлашадиган одам бор экан Аркда. *(Қўл олишиб кўришадилар, қучоқлашадилар)* Кунда келаман, девонхона бўм-бўш, кўринишхона бўм-бўш. Амирул умаро ҳам, Отажон тўра ҳам хон бўламан деб ўзлари билан ўзлари овора. Фозилу фузалодан дарак йўқ, дардингни кимга айтишни билмайсан. Боргоҳдаги ҳамма нарсани талон-торож қилди кофирлар! *(Ҳеч ким эшитмадимикан деб уёқ-буёғига аланглайди)*

Жуманиёз. Тўғри айтдингиз, биз ҳам не қиларимизни билмаймиз, кимга ҳисоб берамиз, кимга соз чаламиз. Мана, *(қўлидаги дуторни кўрсатиб)* дуторни кўтариб келавердим. Одамлар ваҳимада, худди охир замон бўлгандай.

Сиддиқ. Охир замон бўлмай бу нима? Хонни маълуми йўқ, қилар ишингни маълуми йўқ. Бугун не бўлади, эртага не бўлади, худо билади.

Жуманиёз. Наҳотки Олло таоло бизни фиғонимизни, бизни нидомизни эшитмаса?

Сиддиқ. Эй Жумаёз, хон ҳазратларини кароматли деганларида жон бор. "Фигон" демуш ғазалини бежиз айтмаган экан. Қани, ана шуни бир айтинг, баланд овозда айтинг! Юраклар қон бўлди-ку! Мана бу кофирлар ҳам эшитсин!

Жуманиёз. Ажаб бўлғай! *(Қўшиқ айтади)*

Қилурман ютиб шавқи лаълингда қон,
Фигону фигону фигону фигон.

Юзинг то мани зордин айладинг
Ниҳону ниҳону ниҳону ниҳон.

Кўзимга қоронғудир ондин бери
Жаҳону жаҳону жаҳону жаҳон.

Тиларман кўзунг фитнасиндин мудом
Омону омону омону омон.

Эрур қошларинг ишқ эли қатлига
Камону камону камону камон.

(Ҳеч кимга билдирмай аста Феруз киради ва қўшиққа қулоқ солиб тўхтади)

Гули ҳуснунга етмасун даҳрдин
Хазону хазону хазону хазон.

Кел, эй шўх, Феруз кўксини қил
Макону макону макону макон.

Сиддиқ. *(Кўзига ёш олиб)* Баракалло!

Феруз. Баракалло! *(Учовиям ўринларидан туради)*

Сиддиқ. *(Йиғлаб)* Хон ҳазратлари, бор экансизу, ассалому алайкум!

Жуманиёз, Эгам. Ассалому алайкум, хон ҳазратлари!

Феруз. Ваалайкум ассалом!

Сиддиқ. Худога шукур, сизни соғ-омон кўрдик, мубҳамлик ҳам жонга теғди.

Жуманиёз. Ҳозиргина Сиддиқжон, хон ҳазратларининг шу ғазалини айтинг, боргоҳ эшитсин деб эди-я, ё тавба!

Сиддиқ. Хон ҳазратлари, бу кофирлар юртимизни хонавайрон этишди-ку! Энди фуқарони аҳволи не кечади?

Феруз. Куйинмангиз, бу тақдир иши, неки бўлса Олло изми билан бўлғусидур. Бундин ёмонидин худо сақласин. *(Саройга кўз ташлаб)* Тахт қани?!

Сиддиқ. Тахтни олиб кетишди, қонхўр итваччалар! *(Жимлик)* Хон ҳазрат, шунча йил хазинабонлик қилдим, бир чақага хиёнат қилмадим, лекин булар авом рискини, чақа ҳам қолдирмасдан, хазинадан сандиқ-сандиқ олтин кумушларни, кутубхонадан нодир китобларни олиб кетишди. Илойим буларни авомни кўз ёши тутғай!

Феруз. *(Алам билан)* Алҳазар! *(Мусиқа бошланади)* Ўрис шафқатсиз қилғилиқини қилди! Хоразм устига борлиқ хўрликни ёғирди, юрт оёқ ости бўлди... *(Жимлик)* Бойлик-ку топилар, лекин буюк аждодларимиз руҳи олдида бошимиз эгик, қаддимиз хамдур! *(Мусиқа паст оҳангда давом этиб туради, саҳнага ҳасса ушлаган Огаҳий била Комил Хоразмий кириб келади. Феруз Огаҳийнинг истиқболига юради, мусиқа баландлаб, аста тўхтайди)*

Ассалому алайкум, мавлоно! Не кунларга қолдик... Мана, ҳолимизни кўринг, ўрислар ҳукмрон.

Огаҳий. Хон ҳазратлари, энди афсусга ҳожат йўқ. Бир сиз эмас мағлуб. Бирлашмасликни оқибатидин бутун Турон замини мағлуб бўлди. Ушбу фожеани Қул Хўжа Аҳмад Яссавий пиримиз бундин 600 йиллар муқаддам башорат этганлар:

Минг икки юз саксон бир мунга эрур далил,

Пайдо бўлғай ўзга эл, ислом қўлдин кетаро.

Кофир келиб қишлағай, кўп мўминлар оч ўлғай,

Осон қилғай бу ишни яратгувчи саттаро.

(Жимлик)

Комил Хоразмий. Водариг! Минг икки юз саксон бир-бу сичқон йили, хон ҳазратларининг тахтга ўлтирғон йилидур.

Феруз. Дарҳақиқат, ушбу йил ўрислар Туркистонга кирдилар, Хўжанду Тошканти олдилар, ё тавба!

Огаҳий. Бу кароматнинг тўғри чиқувини кўриб, ислом дунёси туғдирғон бу янглиғ даҳолар олдида нечук сажда қилмасмиз! *(Жимлик)* Сулҳ тузибсиз, мана Комил-жон айтди, хаттотлик этибди.

Феруз. Чорамиз йўқ эди, устоз, мағлубмиз ахир. *(Жимлик)* Қандай хонлик қилурмиз, тахт бўлмаса, нигин бўлмаса, қандай хонлик бу, лашкари бўлмаса, дарёда юришни манъ қилсалар, улардан бемаслаҳат бирор қадам ташлаб бўлмаса, эрк бўлмаса, бу қандай хонлик?!

Комил. Бундин кейин Тўрткўлни ҳам Петро-Александрўв дермушлар, ҳудудимизни ўрислар сақлармиш...

Феруз. Аркони давлатни улардан бемаслаҳат қўйиб бўлмаса, бунга қандай чидаш мумкин?!

Огаҳий. Матмурод девонбеги қани?

Феруз. Девонбегини ҳам, Раҳматулло ясовулбошини ҳам Кўпман ҳибсга олди. *(Оғир жимлик)* Аларни сургун этармуш... Мана сизга хонлик...

Огаҳий. Қаддингизни ростланг! Пароканда бўлган юртнинг хони қаддини букса, бошини эгса, юрт қаддини ростлай олмайдур. Хонлиқда бундан ҳам бадтар даврлар бўлган, лекин қуёш ўз йўлида, замин ўз меҳварида муқимдур. Олийҳиммат бобонгиз Мадримхон илк бор ислоҳот этиб юртни гуллатган, шуни эсингиздан чиқарманг. Амакингиз Оллоқулихон мана шу минг дошдан ортуқ Дишон қалъа деворини тўрт ҳафта ичида қурган-а! Тўрт ҳафтада! *(Жимлик)* Отангиз Саййид Маматхон юрт равнақи учун бор кучини сарф этди. Сиз шу улуғ сулоланинг мўътабар вориси, юртнинг хонисиз! Бугунги куннинг алғовдалговлари сизнинг ёш бошингизга тушмуш, буям Оллонинг бир синовидур. Ўкинманг!

Сиддиқ. Мавлоно тўғри айтдилар.

Жуманиёз. Устознинг умрлари узун бўлғай!

Эгам. Худодан сўровимиз ҳам шу!

Комил. Бугунги тушкунлик кунимизда устознинг Арка, бу ерган келишлари — Олло таолонинг бизга кўрсатмиш карамидур. Раҳмат, устоз! Бир киши отга минади, минг киши бахтга минади дейдилар. Сиз бугун хон ҳазратларини тулпорга миндирдингиз, нурафшон ёхтиликқа йўл кўрсатдингиз.

Феруз. Ташаккур, устоз! Кўнглимни тоғдай кўтардингиз. Юртнинг нурли кунларида сиз ила баҳамжиҳатликда китобот этурмиз, авлодлар андин баҳраманд ўлурлар!

Огаҳий. Феруз дебон тўғри атабман мулаққабингиз! Толёингиз сарбаланд бўлғай! Камина баҳоли қудрат елкадошлик қилурман, тарих битурман! *(Аста мусиқа бошланади, Огаҳий саҳна олдига келади)*

Тарих салосилин қатламларида,
Ранж ила битилган рақамларида,
Бу кунлар фожеъи тарих бўлурким,
Авлодлар олидида юзимиз ёруғ,
Иймонимиз бутун бўлғай!

(Муסיқа сал баландлайди)

Келарким фараҳбахш, нурафшон кунлар,
Ёдларлар бизни ҳур маъволарида.
Огаҳий, Ферузнинг лутфин эъзозлаб,
Айтурлар авлодлар наволарида...

(Аста чироғ ўчиб, олисдан қўшиқ эшитилади)

Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас.

Ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсун, гар гадо,
Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам эмас...

Парда

1996 йил.